4. Reva Larysa Hryhorivna.Ukrainski bibliohrafy: biohr. vidom, prof. diialn., bibliohr./ M-vo kultury i turyzmu Ukrainy, Derzh. zakl. «Nats. Parlam. b-ka Ukrainy». K.:2008; vyp.2 / avt.-uklad.: R.S. Zhdanova,, N.I. Abdullaieva, V.O. Kononenko; nauk. red.: V.O. Kononenko, N.Ia. Zaichenko.K., 2010, 240 s., s.117–120. [Reva Larysa Hryhorivna. Ukrainian Bibliographers: Biographical Information, Professional Activities, Bibliography. / Ministry of Culture and Tourism of Ukraine, National Parliamentary Library of Ukraine. K .: 2008; issue 2 / authors-compilers: R.S. Zhdanova, N.I. Abdullaieva, V.O. Kononenko; scientific editors: V.O. Kononenko, N.Ya. Zaichenko. K., 2010, 240 p., pp. 117–120.] [in Ukrainian]

5. Rozumovski zustrichi : zb. nauk. prats / Siverskyi tsentr pisliadyplomnoi osvity ; Siverskyi in-t rehion. doslidzhen. – Chernihiv : Siverskyi tsentr pisliadyplom. osvity, 2022,192 s., vyp. 9, s. 144– 152 [Rozumovskyi Zustrichi: Collection of Scientific Works / Siverskyi Center for Postgraduate Education; Siverskyi Institute for Regional Studies. – Chernihiv: Siverskyi Center for Postgraduate Education, 2022, 192 p., issue 9, pp. 144-152.] [in Ukrainian]

6. Sadyba : genezys u chasi i prostori : Zbirnyk nauk. prats za materialamy konf. 210-richchiu vid dnia narodzh. V.V. Tarnovskoho – starshoho, 295-richchiu vid dnia narodzh. P.O. Rumiantseva-Zadunaiskoho ta 250-richchiu zasnuvannia Kachanivskoi sadyby (1772–2022) prysviachuietsia / Vidp. za vyp. Burenko V.B., Shevchenko T.M., Shevchenko I.M. Nizhyn : Vydavets Lysenko P.P., 2020, vyp. 1 (7), 256 s., s. 198 – 205 [Sadyba: Genesis in Time and Space: Collection of Scientific Works on the Materials of the Conference on the 210th Anniversary of the Birth of V.V. Tarnovskyi-the Elder, 295th Anniversary of the Birth of P.O. Rumiantsev-Zadunaiskyi, and the 250th Anniversary of the Foundation of Kachanivska Sadyba (1772-2022) / Responsible for the issue Burenko V.B., Shevchenko T.M., Shevchenko I.M. Nizhyn: Publisher Lysenko P.P., 2020, issue 1 (7), 256 p., pp. 198-205.] [in Ukrainian]

7. Taras Hryhorovych Shevchenko: Liudyna, Poet, Prorok, Symvol Ukrainy»: do 200-littia vid dnia narodzhennia: Zbirnyk naukovykh statei (K.: Feniks, 2014. – 112 s.), [Taras Hryhorovych Shevchenko: Man, Poet, Prophet, Symbol of Ukraine: On the 200th Anniversary of his Birth: Collection of Scientific Articles (K .: Feniks, 2014. - 112 p.)] [in Ukrainian]

Тарасенко О.Ф.
кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Національного університету «Чернігівський колегіум»
ім. Т.Г. Шевченка (Україна, Чернігів), Simon67@ukr.net

ДУХОВЕНСТВО ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В СУСПІЛЬНОМУ ТА ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

DOI: 10.5281/ZENODO.8301237

Ця стаття досліджує роль духовенства Чернігівської єпархії у соціокультурному і громадському контексті від XIX до початку XX століття. Автор вивчає активну участь церковних структур у різних суспільних та державних подіях за сприяння імперської влади. Зокрема, наголошується на залученні духовенства до різноманітних державних публічних заходів, що набуло особливого поширення після середини XIX століття та стало характерним для цього періоду.

У дослідженні відзначено, що від другої половини XIX століття в Україні встановився традиційний культ проведення загальнодержавних святкувань з яскраво вираженим імперським підтекстом. Ці заходи виконували функцію пропагандистського інструменту, що сприяв підтримці ідеології інперії. Важливою частиною цього процесу була участь

духовенства, яке часто виступало в ролі символу національної єдності та підтримки імперської влади.

Крім того, розглянуто участь духовенства в громадських подіях на місцевому рівні. Наприклад, духовенство Чернігівської єпархії брало активну участь у житті місцевих громад, сприяючи їх культурному та соціальному розвитку.

На початку XX століття спостерігається спроба політичних партій та організацій, включаючи монархічні й шовіністичні групи, залучити до своїх рядів представників духовенства. Це свідчить про спроби впливу на церковну ієрархію та використання релігійних структур у політичних цілях..

Узагальнюючи, стаття висвітлює важливу роль, яку духовенство Чернігівської єпархії відігравало у формуванні соціокультурного ландшафту XIX-XX століть. Вона дозволяє краще зрозуміти взаємозв'язок між церковною і державною сферами та їх вплив на громадське життя та політичний контекст того часу.

Ключові слова: *Церква, церковна структура, Чернігівська єпархія, духовенство, парафія, церковний клір.*

Tarasenko O.F.,
PhD
Candidate of historical sciences,
Associate professor of the Department of world history,
National University «Chernihiv collegium»
named after T.G. Shevchenko
(Ukraine, Chernihiv), Simon67@ukr.net

THE CLERGY OF CHERNIHIV EPARCHY IN SOCIAL AND CIVIC LIFE (19TH - EARLY 20TH CENTURY)

This article explores the role of the clergy of Chernihiv Eparchy in the socio-cultural and civic context from the 19th to the early 20th century. The author examines the active participation of church structures in various societal and governmental events under the influence of imperial authority. In particular, emphasis is placed on the involvement of the clergy in diverse public state-sponsored activities, which gained prominence after the mid-19th century and became characteristic of this period.

The research highlights that from the second half of the 19th century, a traditional culture of celebrating nationwide events with a distinct imperial undertone was established in Ukraine. These events served as propagandistic instruments, promoting the ideology of the empire. The clergy played a crucial role in this process, often symbolizing national unity and support for imperial rule.

Furthermore, the article examines the participation of the clergy in local-level civic events. For instance, the clergy of Chernihiv Eparchy actively engaged in the life of local communities, contributing to their cultural and social development.

At the beginning of the 20th century, attempts by political parties and organizations, including monarchist and chauvinistic groups, to recruit clergy members are observed. This reflects efforts to influence the church hierarchy and utilize religious structures for political purposes.

In summary, the article sheds light on the significant role played by the clergy of Chernihiv Eparchy in shaping the socio-cultural landscape of the 19th to early 20th centuries. It provides insight into the interplay between the church and state spheres and their impact on public life and the political context of that era.

Keywords: *Church, church structure, Chernihiv Eparchy, clergy, parish, church clerics.*

Постановка проблеми. Участь духовенства Чернігівської єпархії у суспільному та громадському житті є актуальною дослідницькою проблемою, яка вимагає докладного

розгляду та розширення аспектів для глибшого розуміння її значущості та впливу на соціокультурні процеси.

Від XIX до початку XX століття у Чернігівській єпархії відбувалися значущі зміни, які стосувалися взаємозв'язку церковної і державної сфер, а також ролі духовенства в політичних, культурних та громадських подіях того періоду.

На регіональному рівні вивчення цього питання розкривається комплексний підхід до ролі духовенства. Однією з ключових аспектів є аналіз форм і методів залучення церковних структур до загальнодержавних та місцевих акцій і урочистостей. Ця діяльність є показником взаємодії між церковною і державною владою та способом їх спільного впливу на суспільну дійсність. Ретроспективний аналіз діяльності духовенства під час цих подій може розкрити, наскільки вірянська громада відгукувалася на їхню участь у громадських подіях.

Серед цікавих аспектів вивчення є також аналіз відносин між церковними структурами та державою у контексті імперської політики. Поступове наростання імперської політики віддзеркалювалося у залученні духовенства до різних акцій з яскравими рисами великодержавності й шовінізму. Це спричиняло не лише духовний вплив на громаду, але й позначалося на її політичних переконаннях та національному самоусвідомленні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Досліджень, присвячених безпосередньо парафіяльному причту (кліру) у Чернігівській єпархії, немає. Натомість, джерельна база наукової проблеми досить велика й репрезентативна. Основний масив документів знаходиться у фонді Чернігівської духовної консисторії, який зберігається в державному архіві Чернігівської області. Цю джерельну основу значно доповнюють матеріали архівних фондів Св. Синоду і канцелярії обер-прокурора Св. Синоду. У статті також широко використовують матеріали публіцистики та джерел особового походження.

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Розкриття ролі духовенства Чернігівської єпархії у суспільному та громадському житті (XIX – початок XX ст.) включає наступні невирішені аспекти: Взаємодія з національними ідентичностями(вивчення впливу духовенства на національність та самоусвідомлення громадян може розкрити, як церковні структури сприяли або стримували формування національних ідентичностей в регіоні), контекст імперської політики (вивчення імперської політики у відношенні до церковних структур потребує докладного аналізу впливу цієї політики на діяльність духовенства та їх відповідь на неї), Сприйняття громадою (невирішеним залишається вплив участі духовенства на сприйняття їх діяльності громадою, включаючи позитивні та негативні аспекти цього взаємодії).

Метою статті є з'ясування форм і методів залучення владою церковних структур і єпархіального духовенства Чернігівської єпархії до участі у загальнодержавних і регіональних урочистостей в XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Соціальні негаразди, стихійні лиха відбували упродовж XIX – на початку XX ст. У голодні роки виживання людності часто опинялося на межі катастрофи. Церковні структури Чернігівської єпархії неодноразово докладали зусилля для порятунку народу всередині губернії та за її межами. Так, у 1873 р. Чернігівська єпархія зібрала понад 1 250 руб. для голодуючих Самарської губернії. Частина коштів цілеспрямовано призначалася духовенству тамтешньої єпархії [1]. Протягом першого півріччя 1874 р. з цією же метою у Чернігівській єпархії зібрали 6 200 руб. 43 ½ коп.[2].

Страшний голод тривав у 1890-х рр. Уже 21 серпня 1891 р. Св. Синод поширив заклики щодо організації допомоги. Чернігівський єпископ Веніамін (Биковський) розпорядився заснувати в Чернігові комітет для збору пожертв для голодуючих. Очолив комітет єпископ, членами стали протоієреї І. Платонов, І. Буримов, Т. Стефановський, В. Митькевич, П. Соколов і секретар консисторії. Владика наказав на єктинії під час богослужіння виголошувати особливе прохання за спасіння голодуючих, а на проповідях закликати парафіян до пожертв [3]. Невдовзі були засновані повітові комітети. Пожертви кожний тиждень-два спрямовували в єпархіальний комітет. З 13 вересня до 19 жовтня 1891

р. у Чернігівській єпархії пожертви на голодуючих склали 1 155 руб. 46 коп. До середини грудня 1891 р. було зібрано понад 10 тис. руб.[4], і пожертви надалі надходили.

З голодом у Російській імперії конкурувала війна. Під час Наполеонівських війн духовенство Чернігівської єпархії залучалося до служіння у війську полковими священниками. Так було й під час Кримської війни. Духовенство організовувало збір пожертв на потреби армії. Найбільш масштабними були залучення Православної церкви під час Російсько-турецької війни 1877–1878 рр.: організація збору пожертв, облаштування шпиталів тощо. Духовенство Чернігівської єпархії в 1877 р. на потреби армії зібрало понад 11,5 тис. руб. Для облаштування шпиталю віддали будинок і флігель Архієрейського дома. Настоятель Козелецького Георгіївського монастиря Феодосій з братією передали для шпиталю монастирський будинок у Козельці [5]. 24 листопада 1876 р. з'явилося розпорядження Св. Синоду «О составлении отрядов из монахинь и послушниц женских монастырей для ухода за ранеными и больными воинами». У Чернігівській єпархії було визначено два пункти підготовки таких загонів: у Ніжинському Введенському і Гамаліївському монастирях. На навчання зголосилися 60 черниць і послушниць із Ніжинського монастиря, 10 – із Гамаліївського, 8 – із Каменського, 3 – із Максаківського, 3 – із Малиноостровського. 2 квітня 1877 р. вийшло розпорядження Св. Синоду про «Составление отрядов сердобольных братьев в мужских монастырях для ухода за раненными и больными воинами». Чернігівське духовенство також відгукнулося на цей заклик. Підготовка «сердобольных братьев» відбувалася у Чернігівському Єлецькому Успенському та Ніжинському Благовіщенському монастирях. Загін склався з 13 осіб. Ієродиякон Арсеній з Козелецького монастиря і послушник Олексій Петров з Чернігівського Єлецького монастиря добровольцями пішли в похід на Балкани і повернулися звідти неушкодженими. Але чимало чернігівців загинуло. На сторінках єпархіального часопису публікували імена загиблих земляків [6].

Після закінчення війни продовжувався збір коштів на лікування поранених і хворих військовослужбовців [7]. Були персональні пожертви духовенства. Наприклад, священник м. Березни Михальченко надав 1 тюк корпії. Загалом протягом року було зібрано понад 7 тис. руб.[8]. Улітку 1879 р. Архангелогородський і Вологодський піхотні полки, які зазнали під час війни значних втрат, повернулися до місць постійної дислокації, до Козельця і Чернігова [9]. У Чернігові 8 серпня 1879 р. урочисто зустрічали Вологодський піхотний полк, відправили молебень у Георгіївській церкві на Бобровиці [10].

Війна на другому кінці світу, на Далекому Сході, викликала значно викликала ентузіазму. У 1900 р. Св. Синод звернувся до всіх правлячих архієреїв з постановою про збір у єпархіях пожертвувань для поранених і хворих воїнів у Китаї. Відповідне розпорядження видав Чернігівський єпископ Антоній (Соколов). Зібрані кошти відсилалися до господарського управління при Св. Синоді, а речі передавали до Чернігівського відділення товариства Червоного Хреста [11].

1904–1905 рр. були сповнені тривожними заходами в Чернігівській губернії, викликаними Російсько-японською війною. 29 березня 1904 р. Чернігівський єпископ Антоній (Соколов) разом з духовенством Чернігова відслужив молебень у кафедральному соборі біля мощей св. Феодосія для чернігівського санітарного загону Червоного хреста, який відправлявся на театр військових дій. Уранці 30 березня санітарний загін (15 сестер-милосердя і 30 санітарів) з п'ятьма лікарями на чолі з лікарем Протницьким відбув з Чернігова залізницею. У проводах брало участь начальство міста й губернії [12]. Почалася мобілізація. Священники закликали парафіян тримати мир і спокій [13]. Чернігівський губернатор звернувся до єпархіального начальства з пропозицією, щоб духовенство заохочувало парафіян допомагати родинам мобілізованих осіб [14], а водночас робити пожертви на користь хворих і поранених воїнів [15].

Упродовж 1904 р. – першої половини 1905 р. у Чернігівській єпархії на потреби армії зібрали 53 800 руб. 88 коп.[16]. На кінець 1905 р. пожертви єпархіальних структур становили 61 202 руб. 10 коп.[17]. Кафедральний протоієрей запропонував відкрити притулок для дітей

загиблих воїнів у війні з Японією. Двоповерхова будівля кафедрального собору була відремонтована, оголосили набір 25 сиріт, але надійшло лише 6 заяв від удів. Незважаючи на публічні оголошення і сприяння Чернігівського губернатора, справа не рухалася. У 1907 р. кафедральний протоієрей запропонував архієрею дозволити приймати до притулку також дітей-сиріт родин поліцейських і тюремної варти, батьки яких були вбиті під час виконання службових обов'язків [18].

Співпраця духовенства з військовими тривала і надалі. Так, у 1907 р. був відкритий Київський відділ Російського воєнно-історичного товариства, а потім його Чернігівський підвідділ. До нього входили, крім військових дислокованого в Чернігові 176-го Переволоченського полку, чернігівські науковці, громадські й освітні діячі, а також Чернігівський єпископ Василій (Богоявленський), священники. Відомо, що прот. О. Єфимов виступав на відкритому засіданні Чернігівського підвідділу з доповіддю про пам'ятки війни 1812 р., що зберігалися в чернігівських храмах [19].

У другій половині XIX – на початку XX ст. Російську імперію накрила хвиля ювілеєманії. Сформувався імперський культ урочистостей, присвячених визначним подіям російської історії. На думку дослідників, послідовне зростання кількості інсценізацій було пов'язане з поступовим падінням у суспільній думці легітимності влади. Мета ювілейних компаній полягала в тому, щоби переконати народ – шлях у краще майбутнє проходить крізь віру в Бога, царя та Вітчизну [20].

Визначним церковним святом загальноімперського масштабу був 900-літній ювілей Хрещення Русі. Основні урочистості відбувалися в Києві з 10 по 17 липня 1888 р. Урядова увага приділялася також святкуванню ювілею в Херсоні та обох столицях імперії. Місцеві церковні та світські власті мали організувати урочистості в скромніший, але належний спосіб. У Чернігівській єпархії святкування тривало три дні – з 14 по 16 липня 1888 р. Спочатку – всеношна на честь св. Рівноапостольного кн. Володимира, 15 липня – святкова літургія і хресний хід на річки, до колодязів з освяченням води за хрещенським каноном. У Чернігівській духовній семінарії відбувся урочистий акт, а в залі Чернігівської міської думи – читання для народу. 16 липня урочисті акти відбулися в Чернігівському, Новгород-Сіверському, Стародубському духовних училищах та в Чернігівському єпархіальному жіночому училищі [21]. У Чернігові ювілейні заходи очолював правлячий єпископ Веніамін (Биковський). Вікарний єпископ Афанасій (Пархомович) на чолі чернігівської депутації взяв участь у київських урочистостях і подарував ікону Богоматері Володимирському собору [22].

Святкування 1888 р. дали старт відзначенню подібних дат на єпархіальному рівні. Саме тоді чернігівське духовенство на чолі з єпископом Веніаміном (Биковським) порушило питання про відзначення 900-літнього ювілею Чернігівської єпархії. Підготовка до свята і його проведення у 1892–1893 рр. було сповнені драматизму і навіть трагізму.

Упродовж кількох років у єпархії тривали підготовчі заходи, відкривали школи грамоти, бібліотеки, богадільню для безпритульних удів духовного звання [23]. Кілька періодичних видань, зокрема «Киевская старина», помістили на своїх сторінках нариси про чернігівських архієреїв, князів і місцеві святині [24]. У Москві були видані окремою брошурою матеріали з історії Чернігівської єпархії з передмовою відомого ростовського історика А.О. Титова [25]. Проводилися читання, присвячені історичному ювілею [26]. У грудні 1891 р. Св. Синод задовольнив клопотання чернігівського єпископа Веніаміна (Биковського) і затвердив програму святкування 900-літнього ювілею єпархії, яке мало відбутися 30 серпня 1 892 р.[27].

Вікарний єпископ Сергій (Соколов) надрукував розлогий нарис історії Чернігівської єпархії, в якому з притаманною йому рішучістю доленосне значення чернігівського 900-річного ювілею порівняв з 400-річним ювілеєм відкриття Америки, який на Заході відзначався теж у 1892 р. Автор згадав трагічні події, пов'язані з голодом внаслідок посухи і неврожаю 1891 р. [28]. Підготовка святкування ювілею тривала. З ініціативи духовенства і громадськості Чернігова були зібрані кошти на виготовлення ювілейної медалі, де на одному

боці був зображений чернігівський Спаський собор, на другому – Єлецька ікона Божої Матері з написом Чернігівська єпархія 992–1892 рр.[29]. Але, улітку 1892 р. в південних губерніях спалахнула епідемія холери, яка в притул наблизилася і до Чернігівської губернії. За рекомендацією цивільної влади святкування ювілею перенесли на 15 травня 1893 р.[30].

Восени 1892 р. єпископ Сергій (Соколов) був відряджений до Архангельська допомагати виконувати архієрейські обов'язки тамтешньому хворому владиці Олександру (Закке-Заккису). На початку 1893 р. єпископ Сергій ледве встиг дістатися Архангельська, як отримав наказ вирушати у зворотну путь. 27 січня 1893 р. з Чернігівським єпископом Веніаміном (Биковським) стався удар, а в ніч з 1 на 2 лютого він помер. За іронією долі, останнє його розпорядження по єпархії стосувалося святкування ювілею. Напередодні він видав наказ Чернігівській духовній консисторії про те, що «усматривая некоторые затруднения и неудобства к празднованию 900-летнего юбилея 15 мая, признаю нужным сделать распоряжение о перенесении оного на 9-е число того же мая» [31]. «Неудобства» полягали в тому, що 15 травня мали відбуватися загальноімперські урочистості, присвячені царській родині.

26 лютого 1893 р. єпископ Сергій (Соколов) повернувся до Чернігова [32]. За місяць по тому його було призначено правлячим Чернігівським єпископом [33]. Він вирішив переіначити плани свого попередника щодо ювілею 900-річчя заснування кафедри. Він розробив нову програму урочистостей, яка мала реалізовуватись упродовж тижня, з 17 по 24 травня. Планувалося 17 травня відправити молебень у Вишгороді на честь князів Володимира, Бориса і Гліба та освятити закладку школи на місці літописного Ольжичи; 18 травня – відправити всеношну й літургію у Любечі; 19 травня – здійснити хресний хід на Святе озеро, де за переказами відбулося хрещення чернігівців. Увечері того ж дня передбачалося провести заупокійну всеношну на естраді перед кафедральними Спасо-Преображенським та Борисо-Глібським соборами Чернігова. 20 травня планувалося відслужити в кафедральному соборі заупокійну літургію і панахиду по всіх чернігівських єпископах і князях. Ілюмінація кафедрального собору, Єлецького і Троїце-Іллінського монастирів завершила би передсвяткові дні. На 21 травня були заплановані основні урочистості: літургія, очолювана митрополитом Київським і Галицьким Іоанникієм, хресний хід, молебень на честь ікони Божої Матері Вишгородсько-Володимирської, парад військ, ілюмінація чернігівських соборів і святковий обід. 22 травня планувалося провести молебень біля будинку Дворянського зібрання, де цього дня починалися дворянські вибори. Єпископ Сергій (Соколов) хотів виступити з промовою, а помічник доглядача Чернігівського духовного училища М. А. Доброгаєв прочитати реферат про Чернігівського архієпископа Михайла (Десницького). 23 травня планували освятити закладку будівель Общини сестер милосердя і єпархіальної богадільні для вдів духовного звання. 24 травня мав відбутися з'їзд законовчителів, вчителів церковних, міністерських і земських шкіл за програмою, спільно виробленою єпархіальною училищною радою, радою братства св. Михайла, кн. Чернігівського і відомим засновником молодіжного християнського руху на Чернігівщині М.М. Неплюєвим. З 23 травня планувалося розпочати археологічні дослідження навколо Чернігівського Спаського собору і на території Чернігівського Єлецького монастиря [34].

Насичена програма святкування ювілею передбачала запрошення поважних гостей, зокрема митрополита Київського і Галицького, київського генерал-губернатора, товариша обер-прокурора Св. Синоду, науковців з Києва. Однак, Св. Синод не затвердив амбітну програму Сергія (Соколова), катавасію з перенесенням дня святкування ювілею було припинено і призначено для цього 30 серпня 1893 р.[35].

Події останнього року, бурхлива діяльність і певне фіаско, виснажливі переїзди підірвали фізичні й психологічні сили владики Сергія (Соколова). 11 червня 1893 р. він був присутній на випускному акті в Чернігівській жіночій гімназії, коли з ним стався удар (інсульт) [36]. Але, за два тижні йому покращало. Утім, 19 червня настоятеля Нижегородського Благовіщенського монастиря Мефодія (Нікольського) висвятили у вікарного єпископа Новгород-Сіверського [37]. На початку серпня владика Сергій (Соколов)

почав ходити по кімнаті, виходити на балкон, але 24 серпня 1893 р. він помер від повторного удару, а 26 був похований у Чернігівському Троїцькому соборі [38].

Так закінчилася драматична історія підготовки свята 900-річчя Чернігівської кафедри. За цей час померло два чернігівські владики, неодноразово змінювалися плани проведення свята. З Чернігова був переведений губернатор О. К. Анастасьєв, ініціатор і організатор ювілею з боку світської влади, що теж супроводжувалося скандальними історіями. (Дехто з губернського дворянства демонстративно відмовився підписувати екс-губернаторові вдячну адресу, заявляючи, що він своїми грубощами й самодурством паплюжив посаду губернатора) [39]. На початку 1890-х рр. Чернігівська губернія пережила посуху, неврожай, голод і епідемію.

Зрештою, ювілейні урочистості пройшли в Чернігові 30 серпня 1893 р., без гостей, тихо й спокійно [40]. Лише з кількох регіонів Російської імперії надійшли вітальні телеграми. Святкова літургія була відслужена собором чернігівського духовенства на чолі з вікарним єпископом Новгород-Сіверським Мефодієм (Нікольським). Потім з церков Чернігова до соборної площі пройшли хресні ходи, відслужили молебень, після чого відбулося загальне зібрання в залі духовного чоловічого училища. Виголосили промови, прочитали заплановані реферати і розпочався святковий обід, який, хоч і почався з сумним присмаком, але скоро присутні повеселішали. Очевидець зафіксував лише п’ять перших тостів. Перший тост виголосив новий чернігівський губернатор М.М. Веселкін на честь імператора, другій тост підняв владика Мефодій (Нікольський) за Св. Синод, третій тост губернатор запропонував за єпископа Мефодія, четвертим тостом Мефодій віддячив губернатору, п’ятий тост було виголошено за чернігівське духовенство. Наступних тостів очевидець не пам’ятав. Вечірній Чернігів осяяла святкова ілюмінація.

Найгучнішою й визначною подією в Чернігівській єпархії була канонізація 1896 р. Чернігівського архієпископа Феодосія Углицького. Виходець з духовної родини шляхетського походження на Поділлі, він закінчив Києво-Могилянську колегію, був дияконом Києво-Софійського собору, настоятелем Корсунського і Київського Видубицького монастирів. У 1688 р. Феодосій очолив Чернігівський Єлецький Успенський монастир, став найближчим помічником Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, а з 1693 р. і до смерті в 1696 р. обіймав посаду правлячого чернігівського архієрея [41]. Його мощі знаходилися в склепі під Борисо-Глібським собором, користувалися пошаною у чернігівців і прочан. Акурат через 200 років відбулася його канонізація. Підготовка тривала кілька років, а урочистості пройшли 5–10 вересня 1896 р. за участі багатотисячного напливу прочан і поважних гостей [42].

Канонізації вихідців з Чернігівщини, архієпископів Іоасафа Горленка (Бєлгородського) у 1911 р. і Іоанна Максимовича (Тобольського) у 1915 р., в єпархії теж відзначали, але вони не мали значного розголосу. Так само малопомітними і фактично не призначеними для широкого загалу пройшли ювілеї духовних навчальних закладів, як-от Чернігівської духовної семінарії, повітових духовних училищ у Чернігові, Новгород-Сіверському та Стародубі, Чернігівського єпархіального жіночого училища.

Серед світських урочистостей, на які церковні структури Чернігівської єпархії широко залучалися, були святкування 1000-ліття літописного Чернігова у 1908 р., приїзд царської родини до Чернігова у 1911 р. та ювілейні урочистості 1913 р. на честь 300-ліття правління Дому Романових. Жодна з названих подій не спричинила ані релігійного, ані патріотичного піднесення серед простого люду. До святкування ювілею Чернігова у серпні 1908 р. було приурочено проведення XIV Всеросійського Археологічного з’їзду, що сприяло розвитку регіональних історичних досліджень та краєзнавчого руху [43]. Чернігівська єпархія та її структурні підрозділи брали участь у підготовці та проведенні з’їзду. Подія висвітлювалася в єпархіальному періодичному виданні [44].

Поява демократично-ліберальних інституцій, як-от міських дум і земств, позначилася на багатьох сферах єпархіального життя: соціальній, економічній, освітній тощо. Стосунки єпархіальних структур із земствами, на нашу думку, були складними, сповнені

суперечностями. Проте, земський рух назагал уважається дослідниками опозиційним явищем до тогочасної імперської системи управління, принаймні, у перший період існування. А Православна церква сприймалася як імперська структура. Але, духовенство брало участь у земському русі Чернігівської губернії. Згідно з Положенням про земства представники духовенства обирали й могли бути обраними до складу гласних [45]. Вибори до Чернігівського губернського земства відбулися в 1865 р. Було обрано 557 гласних повітових зібрань губернії, серед них – 21 священнослужитель (3,77%) [46]. У 1882 р. виник конфлікт між новопризначеним Чернігівським єпископом Веніаміном (Биковським) і Чернігівським губернатором С. Шаховським на ґрунті проведення з'їздів дрібних землевласників з метою обрання уповноважених на з'їзди з обрання земських гласних. Губернатор уважав, що духовенство мусило брати участь у з'їздах дрібних землевласників, а духовенство прагнуло проводити окремо свої вибори уповноважених. Св. Синод розтлумачив законодавство і повідомив єпископу Веніаміну, що чернігівське духовенство може проводити свої з'їзди і обирати своїх уповноважених, але лише для направлення їх на з'їзди дрібних землевласників, а там вони братимуть участь у виборах уповноважених на з'їзди з виборів земських гласних [47].

Згідно з Положенням 1890 р. про земські установи священно-і-церковнослужителі християнського віросповідання позбавлялися права брати участь у виборах земських гласних (ст. 26) [48]. Згідно з міським Положенням 1870 р. духовенство мало право обирати і бути обраним до міських органів самоврядування [49]. До складу гласних перших Чернігівських дум обирали священників І. Буримова, П. Карпинського, П. Соколова, М. Юшкова [50]. У міському Положенні 1892 р. священно-і-церковнослужителі християнського віросповідання позбавлялися права обирати і бути обраними гласними міських дум (ст. 32) [51]. Але, міська громада мала право опіки над міськими храмами, закладами, що спрямовані на підтримку релігійного почуття і піднесення моральності міського населення (ст. 4).

За спогадами М. Чорносвитової, дочки відомого чернігівського міського голови і чернігівського губернського земства В. М. Хижнякова, спілкування духовенства з міською громадою було не надто тісним, взаємини носили формальний характер. Морального авторитету духовенство не мало, особливо в місті, виконувало свої обов'язки і трималося свого замкнутого кола [52]. Це сприяло посиленню духу корпоративності міського духовенства.

У другій половині XIX ст. духовенство Чернігівщини долучалося до науково-дослідницьких проєктів. Так, 25 жовтня 1886 р. президент Імператорської академії мистецтв вел. кн. Володимир Олександрович звернувся до єпископа Веніаміна (Биковського) з проханням надати відомості про церковні споруди та священні речі, що зберігалися в храмах і монастирських різницях. Відповідальність за укладення каталогу покладалася на благочинних. Щодо найбагатшого зібрання церковних старожитностей – Троїцького архієрейського дому – то складання опису було доручено свящ. Т. Стефановському, секретарю владики, ризничому ієромонаху Єрмолаю. Єпархіальне начальство вимагало від благочинних надіслати заповнені опитувальники до грудня 1886 р.[53]. Усю роботу пропонувалося виконати до березня 1887 р.

Духовенство також брало активну участь у заснуванні Чернігівської губернської архівної комісії 1896 р. та формуванні колекції старожитностей її музею. Зокрема, почесними членами комісії були правлячі й вікарні єпископи, дійсними членами і членами-співробітниками обиралися активні духовні особи. Найціннішій їхній внесок полягав у постачанні до установи пам'яток церковної старовини [54]. У 1898 р. до Чернігова надійшло звернення Московського археологічного товариства про сприяння члену Археологічної комісії М.М. Плохинському під час вивчення монастирських і церковних архівів. Чернігівське єпархіальне начальство висловило підтримку досліднику [55]. Наприкінці 1899 р. Московське археологічне товариство відрядило до Чернігова Ю.В. Татищева для обстеження місцевих архівів. Єпископ Антоній (Соколов), отримавши прохання щодо сприяння роботі дослідника, адресував його підлеглим [56].

У 1900 р. голова Ніжинського історико-філологічного товариства при інституті кн. Безбородька звертався до Чернігівського архієрея посприяти дослідженні церковних старожитностей єпархії у зв'язку з підготовкою до XII археологічного з'їзду в Харкові. Владика надав відповідне розпорядження [57].

Очевидно, під впливом активізації історико-краєзнавчих студій у контексті підготовки до Харківського археологічного з'їзду, у Чернігівській єпархії ініціювали створення єпархіальної просвітницької установи з назвою «Древлехранилище». Рішення консисторії з цього приводу було затверджено 19 червня 1900 р. Єпархіальне начальство в ухвалі зауважило, що у монастирях і церквах Чернігівської єпархії знаходиться чимало «древних священных предметов, имеющих немаловажное значение для науки». Благочинні та настоятелі монастирів мали переглянути місцеві ризниці та відібрати речі (крім церковних, зброю, лати, знамена, монети, посуд, картини, портрети, меблі, креслення й плани, документи, книги тощо) для єпархіального Древлесховища [58]. На жовтневому 1908 р. єпархіальному з'їзді депутати слухали відношення Чернігівської міської управи, ухвалене міською думою доповідь міської музейної комісії з пропозицією об'єднати всі музеї міста й створити єдиний музей на честь 1000-ліття Чернігова. Чернігівському духовенству пропонувалося пристати на цю ідею і схвалити рішення щодо входження до об'єднаного музею єпархіального Древлесховища. Депутати пообіцяли детально вивчити пропозицію [59].

На початку XX ст. чернігівське духовенство намагалися втягнути в політичні інсинуації. 21 січня 1907 р. у Чернігівському кафедральному соборі були освячені ікона Покрови Богородиці, яка вважалася покровителькою «Союзу руського народу» і хоругви. Освячував правлячий владика Антоній (Соколов). Потім їх урочисто перенесли до Народного дому, а згодом до Воскресенського храму на зберігання [60].

У 1907 р. на сторінках єпархіальної періодики почали з'являтися патетичні публікації з приводу створення «Союзу руського народу». Один із перших і найактивніших чернігівських діячів чорносотенного руху прот. Ф. Васютинський проголосив: «Монархический Союз наш одною из главных задач своих должен считать укрепление самодержавия русского царя и громкое, открытое и честное провозглашение высокой и главной исторической идеи: Россия – для русских!» [61]. Духовенство Чернігівської єпархії почали втягувати в монархічно-націоналістичний проєкт. Спочатку сформували губернський відділ. У липні 1907 р. Васютинський, як делегат чернігівського відділу, брав участь у московському з'їзді представників губернських управ «Союзу руського народу». Скаржився на жалюгідність інтелігенції та занепад віри в простому народі. Закликав лікувати народ. У перших рядах таких лікарів, на його думку, мало стати духовенство, але воно в Чернігівській губернії майже не представлено в лавах «Союзу руського народу». Ба більше того, багато хто співчуває намірам підриву фундаменту Російської імперії, а віруючі, не бажаючи йти за недостойними «широко прогресивними» пастирями, виявляють бажання йти до старообрядців. На кінець вірнопідданської промови Васютинський закликав духовенство до своїх лав, бо відсутність пастирів церкви в лавах «Союзу» – явище ненормальне і з інтересами православ'я, самодержавства і руської народності несумісне [62].

Рада відділу звернулася до Чернігівського єпископа Антонія (Соколова) з проханням посприяти вступати духовенства до «Союзу». Схвальну резолюцію натхненно прокоментував Ф. Васютинський: «Разрешение его преосвященства, внимательно оберегающего интересы православной веры, царского неограниченного самодержавия и русской народности, является с его стороны свидетельством открытого доверия и полного сочувствия деятельности членов Союза русского народа, трудящихся в Черниговской епархии в защиту вековых святынь русской исторической жизни», тоді як «отсутствие пастырей церкви в рядах Союза русского народа есть явление ненормальное, нежизненное и для русского государства опасное» [63]. Даний пасаж найкраще характеризує самого протоієрея і ту частину духовенства, яка не сумнівалася у своїй місії оберігати необмежене самодержавство, місії, не зафіксованій в жодному церковному каноні.

Висновки. Таким чином, на прикладі Чернігівської єпархії ми бачимо, що духовенство активно залучалося до проведення загальнодержавних і регіональних акцій та урочистостей. Це свідчило про повну залежність Православної церкви від держави і використання імперською владою церковних структур для укріплення своєї великодержавної політики. Намагання залучити духовенство до діяльності великодержавних, шовіністичних організацій та партій не мала значного успіху на теренах Чернігівської єпархії.

Список використаних джерел

1. ЧЕИ. 1874. № 5. С. 85–87.
2. ЧЕИ. 1874. № 13. С. 280–283.
3. Предложение его преосвященства, преосвященнейшего Вениамина, епископа Черниговского и Нежинского, Черниговской духовной консистории. ЧЕИ. 1891. № 19. С. 655–656.
4. От Черниговского епархиального комитета по сбору пожертвований в пользу голодующих от неурожая. Прибавление к ЧЕИ. № 1. С. 28–40.
5. Извлечение из отчета о состоянии Черниговской епархии за 1877 г. Прибавление к ЧЕИ. 1879. № 11. С. 109–111.
6. Блакитний М. Списки мешканців Чернігівської губернії, що загинули під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. (за даними часопису «Черниговские епархиальные известия»). Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. Чернігів, 2010. Вип. 12. С. 98–121.
7. Прибавление к ЧЕИ. 1879. 15 марта. С. 109–114.
8. Сидоренко О.С. Участь населення Чернігівської губернії у Російсько-Турецькій війні 1877–1878 рр. Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Київ-Глухів, 2013. Вип. 6. С. 361, 362 (659 - 362).
9. Блакитний М. Участь мешканців Чернігівської губернії у бойових діях під час Російсько-Турецької війни 1877–1878 рр. Сіверянський літопис. 2013. № 2. С. 126–134.
10. Прибавление к ЧЕИ. 1879. № 16. С. 331–332.
11. Распоряжение епархиального начальства. ЧЕИ. 1900. № 16. С. 387–388.
12. Прибавление к ЧЕИ. 1904. № 78. С. 274–275.
13. Пономарев К. Поучение простому народу. Прибавление к ЧЕИ. 1905. № 23. С. 753–756.
14. Журналы Черниговской духовной консистории. ЧЕИ. 1904. № 21. С. 825–828.
15. Журналы Черниговской духовной консистории. ЧЕИ. 1904. № 4. С. 105–107.
16. ЧЕИ. 1905. № 12. С. 414–418.
17. Пожертвования по Черниговской епархии в пользу больных и раненых воинов на Дальнем Востоке и на военные нужды. ЧЕИ. 1905. № 23. С. 968–970.
18. ЧЕИ. 1907. № 20. С. 637–639.
19. Стецюк В. Гарнізон Чернігова наприкінці XIX – на початку XX ст. Сіверянський літопис. 2014. № 1–3. С. 130–136.
20. Цимбаев К.Н. Православная Церковь и государственные юбилеи императорской России. Отечественная история. 2005. № 6. С. 42–51; Цимбаев К.Н. Феномен юбилеемании в российской общественной жизни конца XIX – начала XX века. Вопросы истории. 2005. № 11. С. 98–108.
21. Краткая программа относительно чествования 900-летия крещения Руси в г. Чернигове и Черниговской епархии. ЧЕИ. 1888. № 10. С. 416–417.
22. М. Д. Торжественное празднование 900-летия Крещения Руси в Чернигове. Прибавление к ЧЕИ. 1888. № 13–14. С. 508–512.
23. ЧЕИ. 1892. № 13. С. 463–470.
24. П.Л. По поводу 900-летия Черниговской архиерейской кафедры. Киевская старина. 1892. Т. XXXVIII. (Сентябрь). С. 350 – 356; Т. XXXXIX. (Октябрь, ноябрь, декабрь).

С. 1–14; По поводу 900-летия Черниговской архиерейской кафедры. Киевские епархиальные ведомости. 1892. № 16. Часть неоф. С. 581–590.

25. Диев М. Материалы для истории Русской Церкви. Черниговская епархия после Батыя, именуемая Брянскою с предисловием А.А. Титова. М., 1892.

26. Рапорт председателя Остерского отделения Черниговского епархиального училищного совета Кучинского о разрешении ему отметить 900-летие епископской кафедры в г. Чернигове; список тем для церковных чтений. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 9, спр. 48.

27. ЧЕИ. 1892. № 6. С. 247–299.

28. Сергий, епископ. Начало христианства в Черниговской области. Прибавление к ЧЕИ. 1892. № 2. С. 56–68.

29. ЧЕИ. 1892. № 14. С. 489–490.

30. ЧЕИ. 1892. № 16. С. 575–576.

31. ЧЕИ. 1893. № 3. С. 47–48.

32. ЧЕИ. 1893. № 4. С. 63.

33. ЧЕИ. 1893. № 8. С. 187–188.

34. ЦДІАК, ф. 442, оп. 623, спр. 1, арк. 68^{б}, 68^{в}, 68^{г}, 68^{г} зв.

35. Программа празднования 900-летия учреждения православной архиерейской кафедры в г. Чернигове в 1893 г. ЧЕИ. 1893. № 17. С. 401–402.

36. Прибавление к ЧЕИ. 1893. № 12. С. 369–370.

37. ЧЕИ. 1893. № 13. С. 251; Прибавление к ЧЕИ. 1893. № 13. С. 409–410.

38. Прибавление к ЧЕИ. 1893. № 17. С. 619.

39. ІР НБУВ, ф. І, спр. 59295, арк. 1–4.

40. Славин Н. Девятисотлетие существования Черниговской архиерейской кафедры. 992–1892 гг. Прибавление к ЧЕИ. 1893. № 18. С. 657–668.

41. Тарасенко А.Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. С. 51–66.

42. Тарасенко А.Ф. Святитель Феодосий, архиепископ Черниговский. Дубно, 2005. С. 125–130.

43. Коваленко О. З історії відзначення 1000-ліття літописного Чернігова. Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів, 2007. С. 30–39.

44. Блакитний М. Підготовка і проведення XIV Всеросійського археологічного з'їзду за матеріалами «Черниговских епархиальных известий». Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. Чернігів, 2009. Вип. 11. С. 136–141.

45. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях. ПСЗРИ. Собр. 2. СПб., 1867. Т. XXXIX. Отд. 1. (1864 г.). С. 1–14. (№ 40457).

46. Рахно О.Я. Чернігівські земці (історико-біографічний нарис). Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. С.7.

47. Указ его императорского величества из Св. Синода преосвященному Вениамину, епископу Черниговскому и Нежинскому. ЧЕИ. 1883. № 7. С. 160–163.

48. Высочайше утвержденное положение о губернских и уездных земских учреждениях. 12 июня 1890 г. ПСЗРИ. Собр. 3. СПб., 1893. Т. X. (1890 г.). С. 493–511. (№ 6927).

49. Высочайше утвержденное Городовое Положение. 16-28 июня 1870 г. ПСЗРИ. Собр. 2. СПб., 1874. Т. XLV. (1870 г.). Отд. 1. С. 821–839. (№ 48498).

50. Шара Л. Чернігівська міська дума (70–90-і роки XIX ст.). Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. 224 с.

51. Высочайше утвержденное Городовое Положение. 11 июня 1892 г. ПСЗРИ. Собр. 3. СПб., 1895. Т. XII. (1892 г.). С. 430–456. (№ 8708).

52. Коваленко О. Зі спогадів Марії Чорносвитової про старий Чернігів (друга половина XIX – початок XX ст.). Сіверянський літопис. 2014. № 1-3. С. 53–54.

53. ЧЕИ. 1886. № 22. С. 861–863.
54. Лаєвський С. Участь священнослужителів у формуванні колекції музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. Чернігів, 2010. Вип. 12. С. 210–216.
55. Распоряжение епархиального начальства. ЧЕИ. 1898. № 13. С. 387–388.
56. ЧЕИ. 1900. № 2. С. 31–32.
57. ЧЕИ. 1900. № 14. С. 333–335.
58. Добровольский П. Об учреждении в Черниговской епархии епархиального древлехранилища. Прибавление к ЧЕИ. 1900. № 14. С. 394–397.
59. Журналы Черниговского обще-епархиального съезда о.о. депутатов духовенства. ЧЕИ. 1909. № 20. Приложение. С. 20–21.
60. Освящение образа и хоругви Черниговского отдела союза русского народа. Прибавление к ЧЕИ. 1907. № 3. С. 105–107.
61. Прибавление к ЧЕИ. 1907. № 15. С. 502–504.
62. Васютинский В., прот. Духовенство и союз русского народа. Прибавление к ЧЕИ. 1907. № 20. С. 697–703.
63. Васютинский Ф. Разрешение духовенству Черниговской епархии на вступление в Союз Русского народа. Прибавление к ЧЕИ. 1908. № 8-9. С. 311–316.

References

1. ChEY. 1874. № 5. S. 85–87. [CEI. 1874. No. 5. P. 85–87]. [in Ukrainian]
2. ChEY. 1874. № 13. S. 280–283. [CEI. 1874. No. 13. P. 280–283]. [in Ukrainian]
3. Predlozhenye eho preosviashchenstva, preosviashchenneisheho Venyamyna, epyskopa Chernyhovskoho y Nezhynskoho, Chernyhovskoi dukhovnoi konsystoryy. ChEY. 1891. № 19. S. 655–656. [Proposal from His Eminence, the Most Reverend Veniamin, Bishop of Chernihiv and Nezhin, of the Chernihiv Spiritual Consistory. CEI. 1891. No. 19. P. 655–656]. [in Ukrainian]
4. Ot Chernyhovskoho eparkhyalnoho komyteta po sboru pozhertvovanyi v polzu holoduiushchykh ot neurozhaia. Prybavlenye k ChEY. № 1. S. 28–40. [From the Chernihiv Eparchial Committee for Collecting Donations for the Hungry Due to Crop Failure. Addition to CEI. No. 1. P. 28–40]. [in Ukrainian]
5. Yzvlechenye yz otcheta o sostoianyy Chernyhovskoi eparkhyy za 1877 h. Prybavlenye k ChEY. 1879. № 11. S. 109–111. [Extract from the Report on the State of the Chernihiv Eparchy for 1877. Addition to CEI. 1879. No. 11. P. 109–111]. [in Ukrainian]
6. Blakytnyi M. Spysky meshkantsiv Chernihivskoi hubernii, shcho zahynuly pid chas rosiisko-turetskoi viiny 1877–1878 rr. (za danymy chasopysu «Chernyhovskye eparkhyalnыe yzvestyia»). Skarbnytsia ukrainskoi kultury. Zbirnyk naukovykh prats. Chernihiv, 2010. Vyp. 12. S. 98–121. [Blakytnyi M. Lists of Residents of Chernihiv Governorate who Perished during the Russo-Turkish War of 1877–1878 (Based on the "Chernihiv Eparchial Notices" Journal). Treasury of Ukrainian Culture. Collection of Scientific Works. Chernihiv, 2010. Issue 12. P. 98–121]. [in Ukrainian]
7. Prybavlenye k ChEY. 1879. 15 marta. S. 109–114. [Addition to CEI. March 15, 1879. P. 109–114.]. [in Ukrainian]
8. Sydorenko O.S. Uchast naselennia Chernihivskoi hubernii u Rosiisko-Turetskii viini 1877–1878 rr. Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv-Hlukhiv, 2013. Vyp. 6. S. 361, 362 (659 - 362). [Sydorenko O.S. Involvement of the Population of Chernihiv Governorate in the Russo-Turkish War of 1877–1878. Siveria in the History of Ukraine: Collection of Scientific Works. Kyiv-Hlukhiv, 2013. Issue 6. P. 361, 362 (659 - 362)]. [in Ukrainian]
9. Blakytnyi M. Uchast meshkantsiv Chernihivskoi hubernii u boiovykh diiakh pid chas Rosiisko-Turetskoi viiny 1877–1878 rr. Siverianskyi litopys. 2013. № 2. S. 126–134. [Blakytnyi M. Participation of Residents of Chernihiv Governorate in Combat Actions during the Russo-Turkish War of 1877–1878. Siverian Chronicle. 2013. No. 2. P. 126–134]. [in Ukrainian]

10. Prybavlenye k ChEY. 1879. № 16. S. 331–332. [Addition to CEI. 1879. No. 16. P. 331–332.]. [in Ukrainian]

11. Rasporiazhenye eparkhyalnoho nachalstva. ChEY. 1900. № 16. S. 387–388. [Decree from the Eparchial Authorities. CEI. 1900. No. 16. P. 387–388]. [in Ukrainian]

12. Prybavlenye k ChEY. 1904. № 7-8. S. 274–275. [Addition to CEI. 1904. No. 7-8. P. 274–275]. [in Ukrainian]

13. Ponomarev K. Pouchenye prostomu narodu. Prybavlenye k ChEY. 1905. № 23. S. 753–756. [Ponomarev K. Counsels to the Common People. Addition to CEI. 1905. No. 23. P. 753–756.]. [in Ukrainian]

14. Zhurnaly Chernyhovskoi dukhovnoi konsystoryy. ChEY. 1904. № 21. S. 825–828. [Journals of the Chernihiv Spiritual Consistory. CEI. 1904. No. 21. P. 825–828]. [in Ukrainian]

15. Zhurnaly Chernyhovskoi dukhovnoi konsystoryy. ChEY. 1904. № 4. S. 105–107. [Journals of the Chernihiv Spiritual Consistory. CEI. 1904. No. 4. P. 105–107]. [in Ukrainian]

16. ChEY. 1905. № 12. S. 414–418. [CEI. 1905. No. 12. P. 414–418]. [in Ukrainian]

17. Pozhertvovanyia po Chernyhovskoi eparkhyy v polzu bolnykh y ranenykh voynov na Dalnem Vostoke y na voennye nuzhdy. ChEY. 1905. № 23. S. 968–970. [Donations from the Chernihiv Eparchy for the Benefit of the Sick and Wounded Warriors in the Far East and Military Needs. CEI. 1905. No. 23. P. 968–970]. [in Ukrainian]

18. ChEY. 1907. № 20. S. 637–639. [CEI. 1907. No. 20. P. 637–639]. [in Ukrainian]

19. Stetsiuk V. Harnizon Chernihova naprykintsi XIX – na pochatku XX st. Siverianskyi litopys. 2014. № 1-3. S. 130–136. [Stetsyuk V. The Garrison of Chernihiv at the End of the 19th - Early 20th Centuries. Siverian Chronicle. 2014. No. 1-3. P. 130–136]. [in Ukrainian]

20. Tsymbaev K.N. Pravoslavnaia Tserkov y hosudarstvennыe yubyley ymperatorskoi Rossyy. Otechestvennaia ystoryia. 2005. № 6. S. 42–51; Tsymbaev K.N. Fenomen yubyleemanyy v rossyiskoi obshchestvennoi zhyzny kontsa XIX – nachala XX veka. Voprosy ystoryy. 2005. № 11. S. 98–108 [Tsimbaev K.N. The Orthodox Church and Imperial Russia's State Anniversaries. National History. 2005. No. 6. P. 42–51; Tsimbaev K.N. The Phenomenon of Jubilee Mania in Russian Public Life at the End of the 19th - Early 20th Centuries. Issues in History. 2005. No. 11. P. 98–108]. [in Russian]

21. Kratkaia prohramma otnosytelno chestvovanyia 900-letyia kreshchenyia Rusy v h. Chernyhove y Chernyhovskoi eparkhyy. ChEY. 1888. № 10. S. 416–417. [Short Program Regarding the Celebration of the 900th Anniversary of the Baptism of Rus in the City of Chernihiv and the Chernihiv Eparchy. CEI. 1888. No. 10. P. 416–417]. [in Ukrainian]

22. M. D. Torzhestvennoe prazdnovanye 900-letyia Kreshchenyia Rusy v Chernyhove. Prybavlenye k ChEY. 1888. № 13–14. S. 508–512. [M.D. Solemn Celebration of the 900th Anniversary of the Baptism of Rus in Chernihiv. Addition to CEI. 1888. No. 13–14. P. 508–512]. [in Ukrainian]

23. ChEY. 1892. № 13. S. 463–470. [CEI. 1892. No. 13. P. 463–470]. [in Ukrainian]

24. P.L. Po povodu 900-letyia Chernyhovskoi arkhyereiskoi kafedrы. Kyevskaia staryna. 1892. T. XXXVIII. (Sentiabr). S. 350 – 356; T. XXXXIX. (Oktiabr, noiabr, dekabr). S. 1–14; Po povodu 900-letyia Chernyhovskoi arkhyereiskoi kafedrы. Kyevskye eparkhyalnыe vedomosty. 1892. № 16. Chast neof. S. 581 – 590. [P.L. Regarding the 900th Anniversary of the Chernihiv Hierarchal See. Kyiv Old Times. 1892. Vol. XXXVIII. (September). P. 350–356; Vol. XXXIX. (October, November, December). P. 1–14; Regarding the 900th Anniversary of the Chernihiv Hierarchal See. Kyiv Eparchial News. 1892. No. 16. Part neo. P. 581–590]. [in Ukrainian]

25. Dyev M. Materyaly dlia ystoryy Russkoi Tserkvy. Chernyhovskaia eparkhyia posle Batyia, ymenuemaia Brianskoiu s predyslovyem A.A. Tytova. M., 1892. [Diev M. Materials for the History of the Russian Church. The Chernihiv Eparchy after Batu, Referred to as the Bryansk Eparchy, with an Introduction by A.A. Titov. Moscow, 1892]. [in Ukrainian]

26. Raport predsedatelia Osterskoho otdelenyia Chernyhovskoho eparkhyalnoho uchylyshchnoho soveta Kuchynskoho o razreshenyy emu otmetyt 900-letye epyskopskoi kafedrы v h. Chernyhove; spysok tem dlia tserkovnыkh chtenyi. Derzharkhiv Chernihivskoi obl., f. 679, op. 9,

spr. 48. [Report from the Chairman of the Oster Branch of the Chernihiv Eparchial School Council, Kuchinsky, Regarding the Permission to Celebrate the 900th Anniversary of the Episcopal See in Chernihiv; List of Topics for Church Readings. State Archive of Chernihiv Region, Fund 679, Opus 9, File 48]. [in Ukrainian]

27. ChEY. 1892. № 6. S. 247–299. [CEI. 1892. No. 6. P. 247–299]. [in Ukrainian]

28. Serhyi, epyskop. Nachalo khrystyanstva v Chernyhovskoi oblasty. Prybavlenye k ChEY. 1892. № 2. S. 56–68. [Sergiy, Bishop. The Beginnings of Christianity in the Chernihiv Region. Addition to CEI. 1892. No. 2. P. 56–68]. [in Ukrainian]

29. ChEY. 1892. № 14. S. 489–490. [CEI. 1892. No. 14. P. 489–490]. [in Ukrainian]

30. ChEY. 1892. № 16. S. 575–576. [CEI. 1892. No. 16. P. 575–576]. [in Ukrainian]

31. ChEY. 1893. № 3. S. 47–48. [CEI. 1893. No. 3. P. 47–48]. [in Ukrainian]

32. ChEY. 1893. № 4. S. 63. [CEI. 1893. No. 4. P. 63]. [in Ukrainian]

33. ChEY. 1893. № 8. S. 187–188. [CEI. 1893. No. 8. P. 187–188]. [in Ukrainian]

34. TsDIAK, f. 442, op. 623, spr. 1, ark. 68b, 68v, 68h, 68h zv. [CDIAK, Fund 442, Opus 623, File 1, Sheets 68b, 68v, 68g, 68gzv]. [in Ukrainian]

35. Prohramma prazdnovanyia 900-letyia uchrezhdenyia pravoslavnoi arkhyereiskoi kafedry v h. Chernyhove v 1893 h. ChEY. 1893. № 17. S. 401–402. [Program for Celebrating the 900th Anniversary of the Establishment of the Orthodox Hierarchal See in Chernihiv in 1893. CEI. 1893. No. 17. P. 401–402]. [in Ukrainian]

36. Prybavlenye k ChEY. 1893. № 12. S. 369–370. [Addition to CEI. 1893. No. 12. P. 369–370]. [in Ukrainian]

37. ChEY. 1893. № 13. S. 251; Prybavlenye k ChEY. 1893. № 13. S. 409–410. [CEI. 1893. No. 13. P. 251; Addition to CEI. 1893. No. 13. P. 409–410]. [in Ukrainian]

38. Prybavlenye k ChEY. 1893. № 17. S. 619. [Addition to CEI. 1893. No. 17. P. 619]. [in Ukrainian]

39. IR NBUV, f. I, spr. 59295, ark. 1–4. [IR NBUV, Fund I, File 59295, Sheets 1–4]. [in Ukrainian]

40. Slavyn N. Deviatysotletye sushchestvovanyia Chernyhovskoi arkhyereiskoi kafedry. 992–1892 hh. Prybavlenye k ChEY. 1893. № 18. S. 657–668. [Slavyn N. Nine Hundred Years of the Existence of the Chernihiv Hierarchal See. 992–1892. Addition to CEI. 1893. No. 18. P. 657–668]. [in Ukrainian]

41. Tarasenko A.F. Chernyhovskyi Eletskyi Sviato-Uspenskyi monastyr. S. 51–66. [Tarasenko A.F. Chernihiv Eletsky Holy Assumption Monastery. P. 51–66]. [in Ukrainian]

42. Tarasenko A.F. Sviatytel Feodosyi, arkhyepyskop Chernyhovskyi. Dubno, 2005. S. 125–130. [Tarasenko A.F. Saint Theodosius, Archbishop of Chernihiv. Dubno, 2005. P. 125–130]. [in Ukrainian]

43. Kovalenko O. Z istorii vidznachennia 1000-littia litopysnoho Chernihova. Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 1100-littiu pershoi litopysnoi zghadky pro Chernihiv. Chernihiv, 2007. S. 30–39. [Kovalenko O. From the History of Celebrating the Millennium of Chronicle-mentioned Chernihiv. Chernihiv in the Medieval and Early Modern History of Central-Eastern Europe: Collection of Scientific Works Dedicated to the 1100th Anniversary of the First Chronicle Mention of Chernihiv. Chernihiv, 2007. P. 30–39]. [in Ukrainian]

44. Blakytnyi M. Pidhotovka i provedennia KhIV Vserosiiskoho arkheolohichnoho zizdu za materialamy «Chernyhovskykh eparkhyalnykh yzvestyi». Skarbnytsia ukrainskoi kultury. Zbirnyk naukovykh prats. Chernihiv, 2009. Vyp. 11. S. 136–141. [Blakytnyi M. Preparation and Conduct of the 14th All-Russian Archaeological Congress Based on the Materials of "Chernihiv Eparchial Notices." Treasury of Ukrainian Culture. Collection of Scientific Works. Chernihiv, 2009. Issue 11. P. 136–141]. [in Ukrainian]

45. Vysochaishe utverzhdennoe Polozhenye o hubernskykh y uezdnykh zemskykh uchrezhdenyiakh. PSZRY. Sobr. 2. SPb., 1867. T. XXXIX. Otd. 1. (1864 h.). S. 1–14. (№ 40457). [The Highest Approved Regulations on Provincial and District Zemstvo Institutions. PSZRI.

Collection 2. St. Petersburg, 1867. Vol. XXXIX. Part 1. (1864). P. 1–14. (No. 40457)]. [in Ukrainian]

46. Rakhno O.Ia. Chernihivski zemtsi (istoryko-biohrafichnyi narys). Chernihiv: KP «Vydavnytstvo «Chernihivski oberehy», 2009. S.7. [Rakhno O.Ya. Chernihiv Landowners (Historical-Biographical Essay). Chernihiv: KP "Vydavnytstvo "Chernihivski Oberehy", 2009. P. 7]. [in Ukrainian]

47. Ukaz eho ymperatorskoho velychestva yz Sv. Synoda preosviashchennomu Venyamynu, epyskopu Chernyhovskomu y Nezhynskomu. ChEY. 1883. № 7. S. 160–163. [Imperial Decree from the Holy Synod to the Most Reverend Veniamin, Bishop of Chernihiv and Nezhin. CEI. 1883. No. 7. P. 160–163]. [in Ukrainian]

48. Vysochaishe utverzhdennoe polozhenye o hubernskykh y uezdnykh zemskykh uchrezhdenyiakh. 12 yiunia 1890 h. PSZRY. Sobr. 3. SPb., 1893. T. X. (1890 h.). S. 493–511. (№ 6927). [The Highest Approved Regulations on Provincial and District Zemstvo Institutions. June 12, 1890. PSZRI. Collection 3. St. Petersburg, 1893. Vol. X. (1890). P. 493–511. (No. 6927)]. [in Russian]

49. Vysochaishe utverzhdennoe Horodovoe Polozhenye. 16-28 yiunia 1870 h. PSZRY. Sobr. 2. SPb., 1874. T. XLV. (1870 h.). Otd. 1. S. 821–839. (№ 48498). [The Highest Approved Municipal Regulations. June 16-28, 1870. PSZRI. Collection 2. St. Petersburg, 1874. Vol. XLV. (1870). Part 1. P. 821–839. (No. 48498)]. [in Russian]

50. Shara L. Chernihivska miska duma (70–90-i roky XIX st.). Chernihiv: Vydavets Lozovyi V.M., 2010. 224 s. [Shara L. Chernihiv City Council (70-90s of the 19th century). Chernihiv: Publisher Lozovyi V.M., 2010. 224 p]. [in Ukrainian]

51. Vysochaishe utverzhdennoe Horodovoe Polozhenye. 11 yiunia 1892 h. PSZRY. Sobr. 3. SPb., 1895. T. XII. (1892 h.). C. 430–456. (№ 8708). [The Highest Approved Municipal Regulations. June 11, 1892. PSZRI. Collection 3. St. Petersburg, 1895. Vol. XII. (1892). P. 430–456. (No. 8708)]. [in Russian]

52. Kovalenko O. Zi spohadiv Marii Chornosvytovoi pro staryi Chernihiv (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). Siverianskyi litopys. 2014. № 1-3. S. 53–54. [Kovalenko O. From the Memoirs of Maria Chornosvitova about Old Chernihiv (Second Half of the 19th – Early 20th Century). Siverian Chronicle. 2014. No. 1-3. P. 53–54]. [in Ukrainian]

53. ChEY. 1886. № 22. S. 861–863. [CEI. 1886. No. 22. P. 861–863]. [in Ukrainian]

54. Laievskyi S. Uchast sviashchennosluzhyteliv u formuvanni kolektsii muzeiu Chernihivskoi hubernskoi vchenoi arkhivnoi komisii. Skarbnytsia ukrainskoi kultury. Zbirnyk naukovykh prats. Chernihiv, 2010. Vyp. 12. S. 210–216 [Laievskyi S. The Participation of Clergymen in the Formation of the Collection of the Museum of the Chernihiv Provincial Scientific Archive Commission. Treasury of Ukrainian Culture. Collection of Scientific Works. Chernihiv, 2010. Issue 12. P. 210–216.]. [in Ukrainian]

55. Rasporiazhenye eparkhyalnoho nachalstva. ChEY. 1898. № 13. S. 387–388. [Decree of the Eparchial Administration. CEI. 1898. No. 13. P. 387–388]. [in Ukrainian]

56. ChEY. 1900. № 2. S. 31–32. [CEI. 1900. No. 2. P. 31–32]. [in Ukrainian]

57. ChEY. 1900. № 14. S. 333–335. [CEI. 1900. No. 14. P. 333–335]. [in Ukrainian]

58. Dobrovolskyi P. Ob uchrezhdenyy v Chernyhovskoi eparkhyy eparkhyalnoho drevlekhranylyshcha. Prybavlenye k ChEY. 1900. № 14. S. 394–397. [Dobrovolskyi P. On the Establishment of an Eparchial Ecclesiastical Antiquities Repository in the Chernihiv Eparchy. Addition to CEI. 1900. No. 14. P. 394–397]. [in Ukrainian]

59. Zhurnaly Chernyhovskoho obshche-eparkhyalnoho sъezda o.o. deputatov dukhovenstva. ChEY. 1909. № 20. Prylozhenye. S. 20–21. [Journals of the Chernihiv General-Eparchial Congress of Clergy Deputies. CEI. 1909. No. 20. Appendix. P. 20–21]. [in Ukrainian]

60. Osviashchenye obraza y khoruhvy Chernyhovskoho otdela soiuza russkoho naroda. Prybavlenye k ChEY. 1907. № 3. S. 105–107. [Consecration of the Image and Banner of the Chernihiv Division of the Union of Russian People. Addition to CEI. 1907. No. 3. P. 105–107]. [in Ukrainian]

61. Prybavlenye k ChEY. 1907. № 15. S. 502–504. [Addition to CEI. 1907. No. 15. P. 502–504]. [in Ukrainian]

62. Vasiutynskyi V., prot. Dukhovenstvo y soiuz russkoho naroda. Prybavlenye k ChEY. 1907. № 20. S. 697–703. [Vasiutynskyi V., Rev. Clergy and the Union of Russian People. Addition to CEI. 1907. No. 20. P. 697–703]. [in Ukrainian]

63. Vasiutynskyi F. Razreshenye dukhovenstvu Chernyhovskoi eparkhyy na vstuplenye v Soiuz Russkoho naroda. Prybavlenye k ChEY. 1908. № 8-9. S. 311–316. [Vasiutynskyi F. Permission for the Clergy of the Chernihiv Eparchy to Join the Union of Russian People. Addition to CEI. 1908. No. 8-9. P. 311–316]. [in Ukrainian]

Список скорочень

НАДС – Національне агентство України з питань державної служби;

НАН України – Національна академія наук України;

НАПрН України – Національна академія правових наук України;

ІІУ НАН України – Інститут історії України Національної академії наук України;

НУЧК імені Т.Г. Шевченка – Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка;

НУЧП – Національний університет «Чернігівська політехніка»;

СЦПО – Сіверський центр післядипломної освіти.